

УВОДНА РЕЧ ПРИРЕЂИВАЧА

ИЗАЗОВИ И ПРЕПРЕКЕ РАЗВОЈУ КРИТИЧКОГ МИШЉЕЊА – КУЛТУРА, УМЕТНОСТ И МЕДИЈИ У ОЛИБЕРАЛНОМ ДРУШТВУ

Још од 70-тих година прошлог века УНЕСКО (организација Уједињених нација за образовање, науку и културу) покреће питање медијске писмености, примарно са идејом да се кроз теоријске и практичне активности у образовању, деца припреме и заштите од негативних медијских утицаја. У том смислу развој критичког мишљења се види као циљ процеса овладавања медијском писменошћу, која је тешко налазила своје место у курикулумима основних и средњих школа, али је ипак успела да се пробије до модула у оквиру високошколског образовања наставника и учитеља, а посебно у различитим облицима целоживотног образовања.

Развој, експлозија друштвених мрежа у које се све раније укључује и најмлађа популација, а посебно интензивност интеракције која се захтева на мрежама, поставила је и нова образовна питања која би требало да се тичу највећег броја становника. Истовремено, илиберална друштва¹ која форсирају популистичку политичку али и најширу друштвену комуникацију, у времену интензивног развоја медијасфере мултипликацијом комуникационих и медијских канала, захтевају борбу за сасвим нове видове информационе, дигиталне и трансмедијске писмености како би грађанин могао не само критички да мисли, већ и да критички дела на друштвеним мрежама. Стога се феномен медијске писмености данас не може посматрати једнозначно, као образовање за

¹ Zakaria, F. (November–December 1997) *The Rise of Illiberal Democracy*, Foreign Affairs; Gandhi, J. (2008) *Political Institutions under Dictatorship*, Cambridge university Press.

разумевање језичких порука, већ пре свега као образовање за критичко мишљење, које ће разумевати и интерпретирати, али исто тако и конструисати и продуцирати нове медијске поруке.

Без обзира за који термин се истраживачи у домену дигиталне хуманистике буду определили, заједничко им је да прихватају да је сврха медијске едукације обезбеђење и јачање способности грађана за критичко промишљање медијских садржаја и њихову проактивну употребу. Грађани као појединци, публика и друштвена група, изложени су бројним и различитим медијским утицајима због чега би требало да имају развијене капацитете да разумеју и интерпретирају медијске поруке процењујући њихову истинитост, непристрасност и поузданост. Само тако ће овладати способностима и неопходним знањима за критичко и етичко разумевање стварности – друштвене, политичке, економске, медијске... У савременим условима „размрвљености“ медија, партиципативност је ограничена унутар сваког појединог медија, повремено „заробљена“, заочена у виртуелном простору, те је потребно да реакција, критика и акција пређу „рампу“ екрана и преточе се у истинску дебату, дискусију у виртуелном, али и акцију у реалном простору. Истовремено, простори уметничког и културног исказивања, а посебно њихових медијских реартикулација, изузетно су важни у том процесу овладавања медијском и трансмедијском писменошћу, те ће стога овим тематом бити важно сагледати културне, образовне и медијске политике са једне стране, а са друге културно-уметничке, образовне и медијске праксе, које би требало да воде формирању самосвесног и активног грађанина који је одговоран и спреман за критичко преиспитивање друштвене стварности.

Уз медије и различите облике образовних програма за медијску и трансмедијску писменост, висок степен у развоју критичког мишљења и подстицању делиберативне демократије² и партиципативности³, активног учествовања грађана у друштвеном животу, имају култура и уметност. У условима у којима су медији и медијски садржаји теоријски и практично један од облика културне продукције и важан део креативних и културних индустрија, култура се не поима само као висока уметност или тек као масовна, популарна

2 Janković, I. Deliberativna demokratija - istorija jedne ideje, *Theoria*, časopis Filozofskog društva Srbije; ISSN 0351-2274. god. 55, br. 2 (2012), str. 21-52.

3 Vidović, D. i Žuvela, A. Ključni pojmovi i koncepti za razumijevanje sudioničkog upravljanja u kulturi, u: *Uradimo zajedno. Prakse i tendencije sudioničkoga upravljanja u kulturi u Republici Hrvatskoj*, ur. Vidović, D. (2018), Zagreb: Zaklada Kultura nova, str. 15-40.

култура, већ као поље и хибридикације и сучељавања до скоро јасно одељених сфера. Стога је данас поље културе, без обзира да ли је реч о дигиталној или „животној” сфери, попреште борбе између нових и старих медија с једне, и уметничког поља с друге стране. Тако се види, а често и критикује разлика између рада Министарства културе с једне стране (које подржава пре свега уметничке пројекте институционалног система у пољу културе) и рада Савета за креативне индустрије с друге стране (који подржава више нове форме медијског – дигиталног стваралаштва). И у једној и у другој сфери могу се стварати дела која значајно доприносе развоју самосвесног појединца, грађанина, интерактивне и активне публице која је неопходна сваком друштву. И као што би медијска писменост требало да буде „део стратегије којом се корисник медија репозиционира из пасивног у активног, из реципијента у учесника, из потрошача у грађанина”⁴ тако су управо поља културе и уметности она, која би, уз образовне политике и праксе, подстицала критичко мишљење, те подизала степен и ниво грађанске свести и степен учешћа грађана како у политичком, тако и у друштвеном животу својих заједница у најширем смислу.

У овом блоку текстова који се баве темом критичког мишљења у дигиталном добу, издвајају се три целине: *теорије културних и образовних политика* (прва два текста прилазе теми из аспекта теорије културе и филозофије образовања); *теорије и социологије уметности* (наредна два текста уже фокусирају место уметности и положај уметника у времену када дигиталне платформе постају све значајније за продукцију и дистрибуцију уметности, времену када чак и фестивали услед пандемије прелазе на дигиталне формате); *теорије медија* (трећу групу текстова чине они који се директно баве истраживањем аналитичког и критичког потенцијала савремених дигиталних медија).

I

У свом тексту: *О смислу уметности и културе: стратешке конфузије и дилеме развоја културне и креативне индустрије у Србији*, Весна Ђукић наставља своја истраживања теоријских дихотомија културних политика⁵ и односа различитих теорија културне политике, посебно оних које

4 Livingstone, S. (2003) *The Changing Nature and Uses of Media Literacy*, Media@LSE, electronic working papers, London: *London School of Economics and Political Science*, p.3.

5 Ђукић, В. (2012) *Држава и култура, студије савремене културне политике*, Београд: Институт за позориште, филм, радио и телевизију, Факултет драмских уметности, стр. 344-350.

или стављају уметност или, пак, креативне (културне) индустрије у средиште пажње. Тако сучељава приступе франкфуртске школе – дакле критичке теорије, и модерних теорија које се залажу за балансирани, равномерни приступ и подршци уметности и подршци креативним (културним) индустријама. Указујући на важност разумевања неопходности подршке управо овим другим, што се често доводи у питање, Весна Ђукић с правом истиче да је „страх од смањења буџетских давања један од разлога отпора који уметници пружају развоју креативних индустрија”, и захтева дијалог и компетенције, департизацију актера. Њено истраживање је пошло од претпоставке да дилеме проистичу из неодрживих дихотомија, нарочито ако се посматрају у светлу дигитализације која додатно подстиче критичко пропитивање разлога „за” и „против”. Стога ауторка закључује да уколико јавне власти не желе да позиционирају своју културну политику на било којем од екстремних становишта, то би значило и уважавање и подстицање културе као развојне димензије друштва, као и културе као вредности по себи, дакле и подршку „оригиналу” (уметности) колико и „копији” (креативним индустријама).

Истовремено Весна Ђукић истиче да ће тачка равнотеже варирати од једне до друге локалне заједнице па и од једног министарства до другог, јер у партократској држави јавна практична политика превасходно зависи од странака на власти и њихове потребе да одговоре на притиске различитих заинтересованих група (од стране заговорника наслеђеног модела који се одупире променама, али и од нове економске елите која је одговорна за експлоатацију уметничког рада, „креативни прекаријат”⁶). Стога је овај текст својеврсни плодоаје за промене у „политичкој, односно правној арени демократски консолидованог друштва”, јер ауторка пре свега ту види узроке а самим тим и решења ових ретроградних или искључујућих појава у теорији и пракси културних политика.

Утицајем дигитализације на културне промене баве се и ауторке Јасмина Арсенијевић и Ана Милојевић у свом тексту *Трансмедијска писменост у служби развоја културе*. Истичући да је са развојем дигиталних средстава комуникације дошло до стварања глобалне информационо-комуникационе мреже унутар које огроман број корисника улази у честе интеракције, те на тај начин је потпуно доведена у питање

6 Драгићевић Шешић, М. Запошљавање и прекарни положај радника у креативном сектору – културни радници у трагању за самоодрживошћу, у: *Економија, запосленост и рад у Србији у XXI веку*, приредио Костић, А. (2018), Београд: Српска академија наука и уметности, стр. 293-319.

претходна парадигма, да је масовна комуникација – комуникација са мало повратних информација од стране хетерогене и анонимне публике. Данас се комуникација преображава у интерактивну, интензивну комуникацију, али и то „мноштво” и сама брзина, носе собом низ питања и проблема везаних како за културну продукцију кроз „заједничке активности” корисника тако и за културну партиципацију.

Ауторке повезују модел пирамиде партиципације са неопходним компетенцијама за трансмедијску писменост, како би указале на важност и потенцијале које трансмедијско описмењавање може имати за културну писменост у најширем смислу речи. Овим ауторке у нашу средину доносе један нови важан теоријски концепт који би требало да има и велике реперкусије на практичне образовне и културне политике, посебно оне у домену доживотног образовања учитеља и наставника, оних који морају да овладају и знањима и вештинама трансмедијске писмености да би не само васпитавали нове генерације, већ комуницирали са њима на начин који је једино могућ на новим медијима у виртуелној сфери (користећи се најразличитијим формама попут вики апликација, блогова, форума, сарадничких онлајн игара итд).

II

У свом раду *Позоришни и филмски онлајн фестивали: (Не) одрживост дигиталног окупљања у доба кризе* Маша Сеничић и Огњен Обрадовић, примењују како емпиријско истраживање (две студије случаја фестивала у дигиталном формату) тако и интердисциплинарну квалитативну теоријску анализу која укршта студије извођења, културе, филма и екранских медија, чиме остварују значајан методолошки искорак од уобичајених анализа фестивалских пракси (који углавном користе теоријски апарат студија и социологије културе).

Полазећи од Ковид 19 хронотопа (који је и за друге ауторе овог темата био бар делом полазиште и инспирација), аутори настоје да испитају на који начин наметнуто и једино могуће, дигитално окружење утиче на позоришне и филмске фестивале и да ли у таквој форми, уопште могу да остварују своју сврху? Јер аутори полазе од тезе да је представљање и евалуација дела тек једна од функција фестивала, док је грађење заједнице (кроз искуства групног гледања, заједничке доживљаје и критичке дискусије) изузетно битно, било да је реч о ужој професионалној заједници која се окупља око неког фестивала или о широј културној јавности.

Истраживачко питање су заострили до краја: „јесу ли онлајн фестивали уопште фестивали?“

Стога је и њихов одговор веома јасан: Онлајн фестивали могући су и успешни само када користе нова дигитална средства и методе, када нису „сурогат офлајн фестивала“. Користећи иманентне одлике Интернета, они морају креирати нове облике интеракције са својом публиком, успоставити нове методе и стратегије за формирање критичког простора. Оба анализирана фестивала су направила искорак у овом домену: Фист је екстензивно користио чет као место активног учешћа гледалаца (које у традиционалном позоришном извођењу није могуће ни пожељно), док је фестивал *My Darling Quarantine* у самој програмској концепцији доказао могућност постојања критичке дискусије и заједнице на мрежи. Аутори закључују да само тако фестивали постају места квалитетне, критичке дискусије на којима се постављају релевантна друштвена питања.

Татјана Николић у својој студији *Друштвени ангажман младих уметница у дигиталном контексту*, истражује да ли и колико младе уметнице у Србији заузимају место у онлајн простору, и да ли се користе предностима дигиталног доба и стваралачких потенцијала интернета и дигиталних медија. Ауторка истовремено истражује да ли и у којој мери младе ауторке користе свој стваралачки рад, али и своје профиле на дигиталним платформама за изражавање друштвенополитичких ставова. Посебну пажњу усмерила је и на питања њиховог женског саморазумевања: дакле, однос према феминизму, родној равноправности као и на искуство са родном дискриминацијом.

Радећи дубинске полуструктурисане интервјуе са осам пажљиво изабраних саговорница ауторка је дошла до закључка да међу уметницама млађе генерације у Србији постоји значајан непрепознат потенцијал и таленат како за ауторску продукцију и професионалну афирмацију, тако и за укључивање у активистичке покрете и јавни дискурс. Овај „ресурс“ би значајнијом подршком институција, организација и медија допринео разноликости и квалитету домаћег креативног сектора. Саме уметнице не исказују амбицију и не односе се плански према својој професионалној афирмацији. Иако је уметнички рад објављиван и дистрибуиран на друштвеним мрежама, превазилажење географских ограничења у промоцији и дистрибуцији остаје тек хипотетичка идеја. Татјана Николић уочава и да је замагљену границу између приватних и професионалних идентитета у виртуелној сфери, што је често случај код уметничких професија, а посебно у контексту активизма, и феминизма.

Младе ауторке у Србији, уз начелно позитиван став према феминизму, препознају неравноправност мушкараца и жена у ширем друштву, и искусиле су велики број пута дискриминацију и ниподаштавање. У оквиру културне сцене сматрају да су боље третиране у односу на просечан положај жена у друштву, с тим што препознају оптерећења условљена очекивањима, предрасудама и стереотипима, сексизмом и мизогинијом чак и у професионалним круговима. Стога је у завршном делу текста Татјана Николић скицирала и препоруке за деловање релевантних актера: пре свега за образовне институције у домену уметности.

III

Трећи део темата обухвата четири текста који на различит начин прилазе улози медија у суспрезању или подстицању критичког мишљења.

Текст Данице Чигоја *Критичко мишљење у дигиталној ери: клик или критика?* преиспитује актуелне медијске концепте уз посебну анализу улоге и могућности медијских радника да кроз извештавање утичу на развој критичког мишљења. У савременим условима медијски радници – првенствено новинари, налазе се у великом процепу. Са једне стране неопходно је и важно да поштују професионалне стандарде, етички извештавају и раде на развоју критичког мишљења публике, грађана, јавности⁷. Са друге стране опстанак медија у коме су ангажовани, дубоко је условљен тржишним принципима што значи да ће њихове доминантне активности најдиректније зависити од трендова и онога што је у одређеном тренутку диктат тржишта, што често не кореспондира са етиком и истином, али власнику доноси профит. Иако се интернет простор често види као простор са великим потенцијалом за активизам и слободно исказивање ставова, па и за критичко мишљење, у реалности се пречесто дешава да критичка мисао остане страна за већину корисника интернета. У закључку рада ауторка указује на могуће стратегије отпора тржишно оријентисаним медијима било да је реч о традиционалним или новомедијским формама.

Тијана Басташић, Јелена Иванишевић Пауновић и Катарина Станисављевић ауторке су рада *Медијски текст као тумач и критичар реалности – медијска репрезентација пандемије корона вируса 2020*. У жељи да забележе актуелни

⁷ Nikolić, M. Etičnost i profesionalnost TV izveštavanja u kriznim situacijama: poplave u Srbiji 2014. godine, u: *Indikatori profesionalnog / neprofesionalnog ponašanja novinara i medija: mogućnosti za poboljšanje stanja*, (2015), Beograd: Fakultet političkih nauka Beogradskog univerziteta.

тренутак и пандемију која је коренито променила јавни и приватни живот, али и активности и позиције медија, ауторке су анализирале извештавања електронских медија, телевизијских станица, о пандемији Ковид 19. Предмет истраживања су биле централне информативне емисије два јавна сервиса (Радио телевизија Србије – РТС и Шведска телевизија – СТВ) и једне комерцијалне кабловске ТВ куће из Србије (Н1). Резултати истраживања су показали да је најмања тенденциозност у извештавању уочена у програмима јавног сервиса у Шведској, односно његов програм је процењен као програм са највећим потенцијалом за развој критичког мишљења. Са друге стране, јавни сервис у Србији нагло је оспорио власт, а кабловска телевизија Н1 пружа контратежу подржавајући опозицију. Како ауторке закључују, анализирани медији на простору Србије снажно су поларизовани и не може се рећи да појединачно негују плурализам мишљења нити стимулишу критичко мишљење јавности.

У савременим условима у којима је све присутнија идеализација технологија које нуде нови, виртуелни простор и високу интерактивност, Маја Мрђеновић у свом тексту *Хацуне Мику: субверзивни потенцијал партициптивно креираног сајбер поп-идола* анализира једног од најпознатијих виртуелних идола, вокалоид Хацуне Мику (Hatsune Miku) и начин на који су фанови допринели његовој популарности. Овај феномен у виртуелном простору, производи потпуно нову везу између фанова и „идола”, селебритија, у реалном простору. Међутим ауторка примећује, елаборира и доказује на примеру Хацуне Мику као артефакта сајбер популарне културе да је реч о феномену који више одражава вредности дигиталног капитализма, афирмише само партиципацију по себи, али не и активизам.

Критичко мишљење на српским дигиталним порталима рад је Сање Домазет у коме се определила за анализу колумне као важног аналитичког жанра новинарског израза кроз који аутори исказују личан, слободан и аргументован став о важним друштвеним појавама. Колумне саме по себи одликује висок потенцијал у смислу развоја критичког мишљења, а када томе додамо да су анализирани колумне на дигиталним порталима јасно је да се овај капацитет недвосмислено појачава. У раду су анализирани колумне, њих преко осамдесет, које су биле доступне на три различита портала: *Н1*, *Нова.рс* и *Печат*. Налази показују да су током анализирани периода, аутори колумни били најчешће новинари, али и уметници, социолози, мултимедијалне личности који су недвосмислено изражавали своје ставове и мотивисали

читаоце да на порталу, иза текстова остављају своје коментаре што говори о могућностима развоја двосмерне комуникације, подстицању фидбека, развоју и јавној презентацији критичких ставова. Доминантне теме колумни, па тиме и теме ка којима реферишу коментари, политичке су природе што недвосмислено, према ауторкином ставу, говори о друштву у кризи, те креатори колумни траже њен извор и узроке, разлоге и последице. Генерални закључак рада је да новомедијске форме имају велику могућност да одабрани садржаји брже и ефикасније стигну до публике, утичу на њихове ставове, развијају критичко мишљење и подижу ниво партиципативности у интерактивном медијском окружењу.

Укратко, ових осам текстова трагају за врло конкретним одговорима који би били путоказ и за будућа истраживања и деловања у овој области.

Живимо у тренутку када широм света долази до раста илибералних и популистичких влада, партија и друштвених покрета, а разлози за ту појаву често се пребацују на подручје медијске и трансмедијске неписмености становништва, које дозвољава вештим вођама да наметну унутар демократске структуре ауторитарни систем. Ефекти политика и пракси таквих система само продубљују проблеме у образовним, културним и медијским политикама – те остављају установе културе и уметности, као и образовни систем, да се сам суочава са последицама. Смањивања буџета за културу на свим нивоима, партократија и партијска постављења управа и управника, употреба и злоупотреба уметничког рада (од анахроних нарудби до директне или индиректне цензуре), комерцијализација и таблоидизација медија, а с друге привидна слобода и демократичност друштвених мрежа, од Инстаграма до Твитера – што је слобода уживања у исказивању екстремних ставова (јер ће само они бити ”лајковани” и дељени), чине да нестаје истинска и критичка јавна дискусија у којој ће се саговорници слушати или узајамно читати, или се та и таква дискусија сели у просторе маргинализоване контрајавности⁸.

Тако ће ови текстови на својеврстан начин с једне стране испитивати стање ствари у домену образовања за критичко мишљење у дигитално доба, али и с друге, покушати да дају одговоре на питања која постављају, комбинујући различите дисциплинарне перспективе, али и отварајући потпуно нове трансдисциплинарне проседе.

8 Драгићевић Шешкић, М. (2018) Уметност и култура отпора, Београд: Институт за позориште, филм, радио и телевизију ФДУ и Клио.